

Наталія Мартинюк
помічник судді
Франківського суду м. Львова

ПРОБЛЕМА ДЕВІАЦІЙ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗМІН

© Мартинюк Н., 2017

У статті на основі ґрунтовного аналізу наукових праць висвітлено проблему девіацій у правовій системі соціокультурних змін. З'ясовано, що феномен девіантності амбівалентний за своєю природою і може означати як негативні, так і позитивні соціальні зміни. У науковій літературі відхилення поділяють на первинні та вторинні. Ті з них, що з погляду суспільства є незначними, вважаються первинними, а суб'єкти, котрі їх учиняють, не кваліфікуються як девіанти, бо не порушують соціальних норм. Вторинними є ті відхилення, що порушують соціальні норми, а їх суб'єкти є девіантами. Девіант – це такий тип особистості, який, порушивши соціальні норми, не завжди може і хоче продовжувати жити, як і раніше, відповідно до соціальних вимог.

Залежно від панівної культури кваліфікація відхиленої поведінки може різко змінюватися: те, що в одній культурі вважається нормою, в іншій є відхиленням. Оцінки відхилень змінюються в часі, маючи історичний характер. Відповідно до закону перетворення кількісних змін у якісні відбувається звикання, психологічна адаптація населення до них. З посиленою інтенсивністю змінюються оцінки в період індустріалізації, насамперед у містах. Отже, відхилена поведінка дуже відносна і не може бути абсолютно єдиних критеріїв для її визначення.

Ключові слова: людина; девіація; правова система; девіантна поведінка; деструкція; соціокультурні зміни; суспільство; закон.

Наталія Мартинюк

ПРОБЛЕМА ДЕВИАЦИЙ В ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ПЕРЕМЕН

В статье на основе обстоятельного анализа научных работ освещена проблема девиаций в правовой системе социокультурных изменений. Выяснено, что феномен девиантности амбивалентный по своей природе и может означать как негативные, так и позитивные социальные изменения. В научной литературе отклонения делятся на первичные и вторичные. Те из них, с точки зрения общества незначительны, считаются первичными, а субъекты, которые их совершают, не удовлетворяют как девианты, потому что не нарушают социальных норм. Вторичными есть те отклонения, нарушающие социальные нормы, а их субъекты являются девиантами. Девиант – это такой тип личности, который, нарушив социальные нормы, не всегда может и хочет продолжать жить, как и раньше, в соответствии с социальными требованиями.

В зависимости от господствующей культуры квалификация отклоненной поведения может резко меняться: то, что в одной культуре считается нормой, в другой является отклонением. Оценки отклонений изменяются во времени, имея исторический характер. Согласно закону преобразования количественных изменений в качественные

происходит привыкание, психологическая адаптация населения к ним. С усиленной интенсивностью меняются оценки в период индустриализации, прежде всего в городах. Итак, отклонена поведение весьма относительно и не может быть абсолютно единых критериев для ее определения.

Ключевые слова: человек; девиация; правовая система; девиантное поведение; деструкция; социокультурные изменения; общество; закон.

Natalia Martynyuk
judge's assistant
Frankivsk court Lviv

PROBLEM DEVIATIONS IN THE LEGAL SYSTEM SOCIO-CULTURAL CHANGES

On the basis of a thorough analysis of scientific papers highlighted the problem of deviations in the legal system of social and cultural change. It was found that the phenomenon of deviance ambivalent nature and can mean both negative and positive social change. In the scientific literature rejection divided into primary and secondary. Those terms that society is negligible, considered primary, and subjects who commits them, do not qualify as devianta because they do not violate social norms. Secondary deviation are those that violate social norms and their subjects are devianta. Devianta - is the type of person who, violating social norms are not always able and willing to continue to live as before, according to the social requirements.

Depending on the dominant culture declined qualification behavior can vary dramatically: the fact that one culture is considered normal, the other is a deviation. Estimates of deviation change over time, with historical. According to the law converting quantitative to qualitative changes is addictive, psychological adaptation of the population to them. With enhanced intensity change in the estimates in the period of industrialization, especially in the cities. Thus, the relative behavior is rejected and can not be completely uniform criteria for its determination.

Key words: man; deviation; Legal System; deviant behavior; destruction; socio-cultural changes; society; law.

Постановка проблеми. Кардинальні суспільні перетворення і динаміка соціальних процесів зумовлюють активні зрушення в суспільному світогляді. Однак найбільш помітні зміни відбуваються в індивідуальному світогляді особистості. “Оскільки загальне існує в індивідуальному, то ... роль індивідуальних властивостей зростає в міру того, як ми маємо справу з біологічними, психологічними, суспільними, культурними утвореннями. У цих сферах стає дуже важливим збереження не тільки загальних, але й індивідуальних суттєвих властивостей” [1, с. 133–134]. Дослідження ієрархії впливів на особистість і специфіку їхніх виявів посідає важливе місце в пошуку багатьох суспільних наук. Для суспільно-наукової думки України ця проблематика має особливе значення тому, що на сучасному етапі наше суспільство перебуває на шляху реформації та розбудови нових соціальних відносин.

За останні два тисячоліття людської цивілізації сфера знань, орієнтованих на дослідження девіантологічних проблем, розвивалася завдяки зусиллям як християнських, так і світських мислителів – філософів, соціологів, психологів, правників, письменників. У результаті їхньої плідної аналітичної діяльності сформувалася масштабна сфера пізнавальної інформації, в якій надзвичайно важливе місце відведено поняттям “девіація”, “деривація” та “дисфункція”.

Аналіз дослідження проблеми. Девіантність, а також теоретичні обґрунтування девіантної поведінки вивчали Р. Мертон, І. Гофман, Ф. Танненбаум, Е. Саттерленд, Е. Лемерт, Г. Беккер, Н. Смелзер, Е. Еріксон, Е. Уілсон, Г. Салліван, А. Маслоу, А. Бандура, Ч. Ломброзо, У. Шелдон,

Г. Хард, У. Пірс, П. Уїткін, У. Гоув, Х. Айзенк, А. Коен. Методологічне підґрунтя монографії – це праці українських і зарубіжних учених, серед яких С. Алексєєв, В. Грищук, О. Грищук, М. Гуренко-Вайцман, С. Гусарєв, А. Карась, М. Кельман, Д. Керімов, В. Козлов, А. Козловський, М. Козюбра, М. Костицький, В. Кудрявцев, А. Крижанівський, В. Лисий, В. Лемак, Л. Луць, В. Макарчук, С. Максимов, М. Микієвич, О. Мурашин, В. Навроцький, В. Ортинський, О. Петришин, П. Пилипенко, П. Рабінович, Ю. Римаренко, С. Сливка, Т. Гарасимів, О. Скакун, В. Тацій, В. Титов, А. Токарська, Р. Халфіна, В. Шакун, І. Шутак та ін.

Мета статті – висвітлити, на основі ґрунтового аналізу наукових праць, проблему девіацій у правовій системі соціокультурних змін.

Виклад основного матеріалу. У контексті нашого дослідження для нас, насамперед, науковий інтерес становить поняття “девіація” тобто здатність малих і великих систем, живих організмів та розумних суб’єктів відхилятися від наперед заданих траєкторій розвитку, що було усвідомлено як всезагальна форма ще в часи античності. Зокрема, Епікур сформулював цю проблему як онтологічно-космологічну формулу вчення про атоми, що відхиляються. Він трактував девіантну поведінку атомів, здатних до довільних відхилень від своїх траєкторій як головну онтологічну засаду існування свободи. Деяко пізніше, вже у Новий час, європейська наукова думка впритул наблизилася до розуміння свободи як надзвичайно важливої умови розвитку цивілізації та культури. Отже, протягнувся логічний ланцюжок неоднозначних, але цілком явних залежностей між девіантністю, анормативністю, свободою та культурою. Як наслідок, в європейській культурній свідомості девіація набула статусу своєрідної універсалії, що характеризує живі, рухомі та змінні системи.

Оскільки девіація – це всезагальна форма існування суб’єктів і систем, то вона поширюється і на соціальні макросистеми, що визначають світовий поступ. Інакше кажучи, можливі досить істотні девіації навіть масштабних систем, здатні набувати геосоціального характеру та торкатися інтересів усього людства.

Водночас необхідно пам’ятати, що феномен девіантності амбівалентний за своєю природою і може означати і негативні, і позитивні соціальні зміни. Зокрема, американський соціолог Н. Смелзер розділив усі девіації на деструктивні та конструктивні. До перших, названих ним ілегалними, він відніс поведінкові акції з явними ознаками деструктивності, імморалізму та кримінальності. В цьому ж контексті він згадує ересі, а також ті прояви авангардизму, котрі негативно впливають на соціальне здоров’я всього суспільного макроорганізму. До конструктивних або легальних девіацій, що мають понаднормативний характер, Смелзер відносить інноваційні ініціативи, прояви самовідданості, подвижництва, святості, що підтримують відносини солідарності між окремими громадянами та зміцнюють соціальну систему.

Розвиваючи теорію загальної родової сутності людини як особистості, рання правосвідомість матеріалістів (Л. Фейєрбах, К. Маркс, Л. Лассаль) уявляла окрему особистість як суспільну істоту, що має індивідуальну суспільну правосвідомість: “Якщо людина за природою своєю суспільна істота, то вона, очевидно, тільки у суспільстві може розвивати свою істинну природу, але про силу її природи треба судити не за силою окремих індивідуумів, а за силою всього суспільства” [2, с. 146]. Лассаль спочатку стверджував, що особистість є чимось єдиним, незмінним, що не повторюється в інших, є “вузлом особливостей”, являє собою одиничне в ряді інших таких же одиниць у їхній загальній сутності. Але пізніше, після зміни ним поглядів, місця для особистості залишалося все менше та менше в його теоретичних розмірковуваннях.

Усе приватне, своєрідне, особливе почало визнаватися випадковими суперечностями загальному розумному закону, джерелом суспільного занепокоєння та недосконалої, а звідси – правосвідомість єдина, суспільна, невидима, або навіть визнавалася таким другорядним інститутом соціально-правової процесуальності, що, за зауваженням В. О. Чєфранова, не згадувалася за радянських часів у спеціальних публікаціях в академічних виданнях з правових і суспільних дисциплін [1, с. 98]. У XIX ст. певною мірою продовжив розвиток раціональний напрям до

особистості, який уявляв її у всій різноманітності духовних і творчих виявів. Зокрема, В. С. Соловйов, розкриваючи роль особистісної, індивідуальної правосвідомості, писав, що кожна людина має можливість для удосконалення, вияву позитивної нескінченності, здатності все розуміти своїм розумом і все обіймати серцем, входити в єдність з усім. “Ця подвійна нескінченність – сили подання та сили прагнення... є неодмінною належністю кожної особи. У цьому, власне, складається безумовне значення, пристійність та цінність людської особистості, існування її невід’ємних прав. У цьому аспекті можна сказати, що суспільство є доповненою або збільшеною особистістю, а особистість – стислим або зосередженим суспільством” [3, с. 283–286]. Особистісна правосвідомість при цьому розумілась як єдина сутність, не як загальна субстанція, розчинена у правосвідомості багатьох фізичних осіб, а прикута до себе та водночас відокремлена від інших, наділена розумом та волею. Колись попереджав про небезпеку заперечення автономії особистісної правосвідомості відомий юрист П. І. Новгородцев: “Якщо між цією спільністю осіб та умовами їх суспільного і політичного існування стає можливим повне й гармонійне злиття, то не дивно, що за такого розуміння особистості індивідуалізм легко переходить у соціалізм і державний абсолютизм” [4, с. 283–286]. Таким чином, за зазначених обставин особистісна правосвідомість перетворюється у так звану соціалістичну та державно-правову свідомість або законосвідомість.

М. Бердяєв, розкриваючи онтологічні основи тоталітаризму, дійшов висновку, що саме претензії часткового та окремого на загальність породжують активну ідейно-світоглядну базу тоталітарної правосвідомості, об’єктивною ознакою якої є всепоглинаючі правові структури свідомого нормативного володарювання, що набувають суперечливих форм. Широкий зміст колишньої української соціалістичної тоталітарної правосвідомості презентувала технологічно-інструментальна механізація соціальних відносин, технізація стилю мислення, “механізація” людини, особливий спосіб керування масовими первинними суб’єктами правосвідомості, при якому втрачалася правова духовність і релігійність. Їм на зміну пропонувалася особлива форма правосвідомості – радянська соціалістична утопія. Панівна правова ідея соціалістичної правосвідомості прагнула змінити всі реально існуючі буттєві та соціальні ситуації, надаючи їм рис утопічності або міфу [5, с. 175–176].

Властива соціалістичній тоталітарній правосвідомості (тоталітарній законосвідомості) праворефлексивна “зрівняйлівка”, що вкоренилася в результаті узагальнення засобів виробництва та узаконення соціалістичної власності, серйозно гальмувала розвиток особистісної індивідуальності, перешкождала правовому самоствердженню особистості. Праця на суспільство, державу за мізерну платню перетворювалася у добровільно-примусове заняття, яке не могло задовольнити природне бажання кожної людини поліпшити своє економічне становище.

А. Токвіль вбачав гостру небезпеку в такій зрівняйлівці, що формувала сувору монархізацію соціалістичної правосвідомості, котра мала риси принципово нового деспотичного ідейно-світоглядного феномена, але її деспотичність не була тотожна деспотизму правосвідомості середніх віків, бо деспотизм радянської правосвідомості був набагато витонченішим і цинічнішим. А. Токвіль вбачав загрозу у реальній зрівняйлівці та усередненні всіх людей, їхніх якостей та перспектив, що призводить до зрівняйлівки правових свідомостей, виникнення єдиної, штучно утвореної ідеологічної правосвідомості як механічної сукупності узагальнених правових свідомостей нескінченної кількості духовно спустошених первинних суб’єктів правосвідомості, подібних і рівних, які прямують до того, щоб мати дрібні та посередні досягнення, здатні зігріти їх душу. Над цими суб’єктами правосвідомості перебуває велика загрозлива влада: “З кожним днем вона створює менш кориснішим та більш рідкіснішим здійснення їх власної волі, розміщуючи її у все більш та більш обмежені рамки, відбираючи у громадянина саму можливість розпоряджатися самим собою. Взявши в такий спосіб у свої руки кожного громадянина та переробивши його по-своєму, верховна влада розповсюджує свій вплив на все суспільство. Вона охоплює його мережею законів і дрібних правил, складних, конкретних і одноманітних, крізь які найоригінальніші уми і найсильніші характери не можуть пробитися, щоб піднятися над натовпом, перестати бути усередненою людиною. Такий вид нового рабства може поєднуватися з деякими зовнішніми формами волі та легалізуватися навіть під виглядом народного суверенітету” [6, с. 6–7].

Дійсно, у соціалістичній державі хибно прогресивні планові принципи в економіці поєднувалися із жорстоким пануванням правосвідомості (закономсвідомості) партійно-бюрократичного апарату. Права людини, свобода особистості, сприятливі матеріальні умови, можливість творчого і духовного розвитку – критерії, що дозволяють оцінити державу з огляду на “людський вимір”, були забуті. Правова свідомість (закономсвідомість) тоталітарної держави забезпечувала непорушність соціалістичного ладу, жорстко контролювала та обмежувала соціальну активність громадян, що врешті-решт призвело до утворення значної кількості усереднених різновидів групових правосвідомостей, градуйованих за рівнем та обсягом споживання залежно від займаної посади, соціального походження, національної приналежності, партійності тощо. Причому ідейно-світоглядна архітектоніка соціалістичної правосвідомості ідеолого-пропагандистськи живилася масовою риторикою про загальну рівність, верховенство закону, зміцнення соціалістичної законності та правопорядку, суто ідеологічного підвищення циклу соціальної активності, правового всеобучу, масової правової культури, але при цьому відбувалося штучне нівелювання права та закону.

У такий спосіб відбувалося становлення неприродних девіацій у масовій правовій свідомості первинних суб’єктів правосвідомості (фізичних осіб) через ідеологічне викривлення традиційно усталеного, ментально структурованого їх правового світогляду з боку владних вторинних суб’єктів правосвідомості (юридичних осіб). Девіації традиційної, ментально структурованої правосвідомості стали причиною загального кризового циклу соціальної активності соціалістичної правосвідомості, або девіантної правосвідомості, яку за нашою термінологією ідентифікуємо закономсвідомістю, що має протилежні до правосвідомості цикли соціальної активності.

Отже, девіантна правосвідомість – це різновид традиційної позитивної правосвідомості, або правосвідомість у вузькому значенні слова, еволюційно зорієнтована здатність суб’єктів права ідейно використовувати у правових відносинах гетерогенно-правові (неоднорідні) образи, зв’язки предметів правового регулювання, що реально існують як у правокультурному полі, так і поза ним та не відокремлені від будь-яких безпосередніх юридично-правових контактів між правовими суб’єктами (суб’єктами правосвідомості). Ці образи (зв’язки) є умовами (середовищем) засобів, заходів та орієнтирів формування нестійкої як правомірної, так і неправомірної (законодавчо-гетерогенної, не законодавчо-гомогенної) поведінки суб’єктів права (правосвідомості, правовідносин). Правосвідомість же у широкому значенні слова – це історично зорієнтована на ментальному рівні правозасвоєння здатність суб’єктів права ідеологічно використовувати у правових відносинах гомогенно-правові (однорідно-правові) образи, зв’язки (досвідні та реальні) предметів правового регулювання, які існували та існують у правокультурному полі та законодавчо відокремлені від будь-яких безпосередніх юридично-правових контактів між правовими суб’єктами (суб’єктами правосвідомості). Ці образи (зв’язки) розглядаємо як атрибутивні умови (середовище) засобів, заходів і ментально-ідеологічних орієнтирів формування стійкої, історичної, правомірної (законодавчо-гомогенної), конкретної поведінки суб’єктів права (правосвідомості, правовідносин) [7, с. 13].

Вивчаючи людину, маємо завжди розрізняти, з одного боку, психологічний аспект її поведінки, а з іншого – брати до уваги зовнішні форми її прояву. Характер психічних переживань визначає характер вчинків. Тому, аналізуючи соціальні явища під кутом зору поведінки особистості, варто завжди враховувати дані аналізу тих психічних переживань, якими супроводжуються ті чи інші поведінкові акти. Такий аналіз дає ключ до розуміння вчинків людини, із сукупності яких і складається її поведінка, зокрема й девіантна [8, с. 52].

У науковій літературі відхилення поділяються на первинні та вторинні. Ті з них, що з погляду суспільства є незначними, вважаються первинними, а суб’єкти, котрі їх учиняють, не кваліфікуються як девіанти, бо не порушують соціальних норм. До того ж самі вони вважають ці вчинки дрібними порушеннями. Ці відхилення не викликають, зазвичай, соціальних конфліктів макро-, мезорівнів, але можуть бути приводом для короточасних конфліктів мікрорівня. Але саме ці відхилення, якщо вони набувають масового та стійкого характеру, засвідчують виникнення суперечностей у соціальному бутті.

Вторинними є ті відхилення, що порушують соціальні норми, а їх суб’єкти є девіантами. Девіант – це такий тип особистості, який, порушивши соціальні норми, не завжди може і хоче

продовжувати жити, як і раніше, відповідно до соціальних вимог. По-перше, девіант через певні обставини розриває соціальні зв'язки та відносини зі своєю референтною групою, а можливо, й ізолюється від неї. Він може бути позбавлений роботи, навіть родини (чи родина відсторонюється від нього); кардинально змінюються зв'язки з близьким оточенням, знайомими. В очах багатьох людей він стає потенційним носієм соціального конфлікту.

Конфлікт цей може відбуватися з різних причин і з багатьма людьми (рідними, друзями, адміністрацією, представниками органів правопорядку тощо). Повторні відхилення закріплюють за особою ярлик девіанта іноді на все життя – відбувається так звана стигматизація (таврування). Сам девіант теж може вважати себе таким, а може й бути проти такого визначення. Нерідко соціальне середовище буває надмірно підозрілим і недовірливим до людей, які порушили норми. Вторинні відхилення з більшим відсотком ймовірності можуть стати причинами та умовами соціальних конфліктів.

Залежно від панівної культури кваліфікація відхиленої поведінки може різко змінюватися: те, що в одній культурі вважається нормою, в іншій є відхиленням. Оцінки відхилень змінюються в часі, маючи історичний характер. Відповідно до закону перетворення кількісних змін у якісні відбувається звикання, психологічна адаптація населення до них. З посиленою інтенсивністю змінюються оцінки в період індустріалізації, насамперед у містах.

Отже, відхилена поведінка дуже відносна і не може бути абсолютно єдиних критеріїв для її визначення.

Існує ще один поділ відхилень – на культурно схвалені і культурно засуджені (іноді замість слова “культурно” вживають термін “соціально”) . В американській соціології використовують поняття “інституціоналізовані відхилення від правил” [9, с. 313–317].

Як вважають сучасні науковці, тепер у філософії, праві, соціології та соціальній психології нема єдиного чітко визначеного підходу до вивчення усіх аспектів девіантної поведінки. Так, концепція соціалізації, сформульована представниками Чиказької школи (А. Коен та ін.), заснована на твердженні, що девіантна поведінка відтворюється деякими людьми у процесі засвоєння культури відповідних соціальних груп, де переважають і вважаються нормальними цінності, що привертаять до девіації (відхилення). Індивідууми, соціалізація яких відбувається, в основному, у такому середовищі, стають носіями норм поведінки, що відхиляється. Відповідно до теорії аномії (фр. *anomie* – відсутність закону, організації), якщо індивіди мають загальні цілі, але узаконені засоби для досягнення цих цілей доступні не всім однаковою мірою чи зовсім недоступні для деяких соціальних груп, то в суспільстві слід очікувати високого рівня поведінки, що відхиляється від норми.

Термін “аномія” введено у науковий обіг Е. Дюркгеймом, який розглядав аномію як постійний і нормальний стан капіталістичного суспільства. Оскільки це суспільство заохочує однакові для всіх цілі та цінності індивідуального успіху, то більшість людей, позбавлених багатства, влади, високого престижу, неминуче вступають у конфлікт із соціальними нормами чи розцінюють своє життя як таке, що не склалося. Водночас аномія, породжуючи систематичні відхилення від соціальних норм, є підґрунтям прискорення таких змін у суспільстві, які у перспективі можуть дозволити звести нині чинні види аномії до певного мінімуму.

Зокрема, Е. Дюркгейм уважав, що умови соціального здоров'я і соціальних хвороб не повинні визначатися абстрактно та абсолютно, тому що будь-який соціологічно значимий факт може бути віднесений до патології тільки стосовно даного, конкретного суспільства. Скажімо, нормальне для дикуна не завжди нормальне для цивілізованої людини, і навпаки [10, с. 106].

Е. Лемберт, Г. Бекер, Е. Гофман – автори концепції стигматизації (“таврування”), стверджують, що девіація є наслідком негативної соціальної реакції, зокрема “наклеювання” на індивідуума ярлика “девіант”. Основну увагу вони переключають із об'єктивних характеристик девіантної поведінки на соціальну реакцію інших людей.

Коли йдеться про з'ясування критеріїв визначення “девіантності”, то слід мати на увазі, що історично склалися два основні підходи. Перший – пов'язаний з прагненням до досягнення деякого абсолютного визначення. Він стосується уявлень про існування визначених форм поведінки, що розглядаються як девіантні поза залежністю від контексту, у якому вони спостерігаються. Однак,

пошук подібних зразків поведінки – досить складна справа. Наприклад, такий типово девіантний акт, як убивство людини, у певному суспільстві може цілком узгоджуватися з культурними приписами. Антропологічні дослідження ескімосів початку ХХ ст. показують, що убивство дітей, старих людей і хворих може бути (в умовах постійного та гострого дефіциту ресурсів виживання) соціально прийнятною практикою. Не рятує становище розмежування понять девіантності як такої (девіантності, трактованої як порушення загальноприйнятних норм) і від злочину як порушення закону.

Звернення до другого – релятивістського – підходу до визначення девіантності багато в чому сприяло дослідженню статево-рольової соціалізації в різних культурах та історичним дослідженням стереотипів сексуальної поведінки, що висунули важливі питання про існування чи відсутність універсальних правил людської поведінки, щодо яких дії чи вчинки можуть визначатися як девіантні.

Навіть коротке ознайомлення зі змістом і механізмом відхиленої поведінки дає змогу зробити деякі узагальнення щодо впливу конфлікту на соціальні зміни. По-перше, конфлікт і девіантна поведінка – небажані точки соціальної напруги, що викликають чимало турбот і занепокоєнь. По-друге, нерідко вони мають спільні корені походження. Девіантна поведінка може провокувати конфлікти, і саме вона досить часто є причиною соціальної напруги, кризових і конфліктних ситуацій.

Власне кажучи, вся соціальна історія людства – це безупинний процес самовиховання і самоорганізації індивіда та суспільства, розвитку та зміни різних типів і форм регулювання людських взаємин, їх упорядкування та нормування [11, с. 21]. Зазвичай, суспільство створює інститути соціального контролю за поведінкою людей з метою гарантування суспільного ладу та спокою. Соціальний контроль – це величезна кількість методів і засобів впливу: звички, моральні принципи, традиції, звичаї, загальноприйнятні правила, розпорядження, норми та моменти примусу. Узагальнюючим поняттям стає “соціальна норма”. Вона – невід’ємний елемент суспільного управління, один із важливих засобів орієнтації індивіда чи соціальної групи в досить заплутаних особистісних, групових, соціальних зв’язках і відносинах, найважливіша умова контролю за їх поведінкою [12, с. 489–493].

Можна цілком аргументовано стверджувати, що вся історія людства – це історія спроб, які не припиняються, змінювати соціальні норми. Становлення та розвиток людства відбувалося через протиборство двох тенденцій: прагнення увіковічнити соціальні інститути через стабільність, упорядкованість, панування сформованих норм співжиття, з одного боку, і прагнення переглянути, переробити, вдосконалити панівні норми – з іншого. Цю антагоністичну тенденцію докладно простежила Л. Мамут, здійснюючи порівняльний аналіз розвитку етатизму та анархізму [13]. Люди, які порушують соціальні норми, на погляд більшості, є ворогами, баламутами, дисидентами, у кращому випадку – диваками.

Однак із часом під впливом глибинних соціально-політичних, економічних, науково-технічних, екологічних та інших факторів змінюється соціальна структура суспільства, народжуються нові ідеї, з’являються нові моральні цінності та соціальні орієнтири. Відповідно міняються і соціальні норми. Частина “дисидентів” стає засновниками нового суспільного устрою та нових істин.

Як засвідчує історія, соціальні відхилення можуть мати і прогресивний характер, оскільки ламають усе консервативне, застаріле, що не відповідає новим вимогам і реаліям життя. Ті з них, що найтісніше пов’язані з суспільними перетвореннями, поєднані з виникненням значної кількості конфліктів усіх рівнів і форм. Девіанти викликають як цікавість до себе, інтерес, так і заздрість, страх і ненависть [14, с. 531].

Розмаїтість відхилень постійно перевищує розмаїтість сталих, панівних норм, тому що норма є типовою, а відхилення від неї можуть бути дуже різноманітними та індивідуалізованими. У криміналістиці, прикладній соціології існує думка, що відхилення від норми завжди є соціальним, тому що соціальною є сама норма [10, с. 94]. Соціальні відхилення, незважаючи на свою розмаїтість, викликані спільними причинами. За своїм складом вони являють собою взаємодію об’єктивних суперечностей суспільного розвитку та суб’єктивних факторів (усвідомлення, мотивації).

Індивідуальні відхилення можуть бути новаторськими або консервативними, корисними або шкідливими, випадковими або типовими. Сам учинок може виражатися в дії чи бездіяльності.

Відхилення, зазвичай, не зводиться до одного вчинку, скоріше за все – це послідовна лінія усвідомленої поведінки людини, її спосіб життя. Соціальне відхилення здійснюється людиною і спрямоване на той чи інший зовнішній об'єкт, що має соціальну значущість [15, с. 30–42]. Як масове явище, соціальне відхилення виступає елементом громадського життя, небажаним соціальним процесом.

Чому виникають соціальні відхилення і яка їх основа? Відповідей на ці питання є чимало. Але вони не завжди можуть задовольнити нас.

Учені в XIX ст. давали переважно біологічне пояснення. Зокрема, Ч. Ломброзо доводив, що люди за своїм біологічним складом схильні до різних типів поведінки, зокрема до злочинної [16]. Практика серйозно похитнула цю теоретичну концепцію, але цілком її відкинути не змогла: з'явилися нові модернізовані варіанти біологічного пояснення, які ґрунтувалися на останніх досягненнях науки. Наприклад, американський лікар і психолог Х. Шелдон схильний уважати, що певна будова тіла свідчить про характерні особистісні риси.

Існує і психологічне пояснення появи девіантів. Певним чином це явище обґрунтував Е. Фромм, розглядаючи вчення К. Лоренца про природу агресії людини [17, с. 200–220]. Багато психологів пояснюють появу девіантів, зокрема злочинців, наявністю в них психічних дефектів, слабоумства, психопатії, психічної нестійкості, емоційної незрілості тощо. Однак психологічний підхід, на нашу думку, не розкриває причин відхилення. Психічні дефекти також мають у своїй основі соціальні корені. Саме до цього, на наш погляд, і спрямована ідея Е. Фромма про деструкцію десоціалізації людської особистості, коли у вчинку можна виявити поєднання як соціальних, так і психологічних факторів. Біологічне і психологічне пояснення девіантної поведінки пов'язані головним чином із аналізом природи девіантної особистості. Соціальні та культурні фактори, що визначають відхилення людей, досліджує соціологія.

Висновки. Отже, можемо стверджувати, що девіантна поведінка за всіх часів була об'єктом особливої уваги з боку дослідників різних напрямів: юриспруденції, психології, філософії, соціології, педагогіки, а також з боку релігійних і громадських організацій, які несуть чи не найбільшу відповідальність за моральне здоров'я як окремого громадянина, так і суспільства загалом. Власне кажучи, вона спричинила створення держави, правоохоронних органів, спеціалізованих установ для виправлення та ізоляції тих людей, які створюють певну небезпеку для соціальної системи. У соціальній філософії практично важко знайти мислителя, який би не порушував питання про причини відхилень окремими індивідами чи цілими соціальними групами від усталених моральних норм, цінностей чи традицій. Без перебільшення можна сказати, що уся історія становлення суспільно-політичної, етичної думки є спробою знайти найоптимальніші шляхи розвитку суспільства, тобто звільнитися від порушень, які нерідко становлять небезпеку для життя та добробуту людей, є відхиленнями від загальноприйнятих цінностей і стандартів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лісовий В. С. Предмет і метод метафізики: стаття перша / В. С. Лісовий // *Філософська думка*. – 2000. – № 4. – С. 130–141.
2. Фромм Э. Пути из больного общества / Эрих Фромм // *Проблема человека в западной философии*. – Москва, 1986. – с. 443 – 482.
3. Соловьев В. С. Сочинения / Владимир Сергеевич Соловьев ; [в 2 т.]. – Москва, 1988. – Т. 1. – С. 282.
4. Максимов Л. В. Проблема обоснования морали. Логико-когнитивные аспекты / Леонид Владимирович Максимов. – Москва, 1991. – С. 63.
5. Мясичев В. И. Структура личности и отношение человека к действительности / В. И. Мясичев // *Психология личности*. – М., 1989. – С. 36.
6. Кант И. Сочинения / Иммануил Кант ; [в 6 т.]. – Москва, 1964. – Т. 2. – С. 201.
7. Франк С. Л. Духовные основы общества: введение в социальную философию / Семен Людвигович Франк. – Париж, 1930. – С. 240.
8. Кучуради И. Экономическое неравенство, права человека, демократия и свободный рынок / И. Кучуради // *Вопросы философии*. – 1993. – № 6. – С. 116.
9. Психология / за ред. Ю. Л. Трофімова. – К., 1999. – С. 386–406.
10. Мировоззренческие ориентиры мыслительной культуры. – К., 1993. – С. 165.
11. Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры : избранные статьи /

Юрий Михайлович Лотман ; [в 3 т.]. – Таллинн, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 76–90. 12. Гегель Г. В. Ф. Работы ранних лет / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [в 2 т.]. – Москва, 1973. – Т. 2. – С. 65–66. 13. Тугаринов В. П. Личность и общество / Василий Петрович Тугаринов. – Москва: Мысль, 1965. – С. 71. 14. *Философский энциклопедический словарь*. – Москва: Советская энциклопедия, 1989. – С. 212. 15. Резвицкий И. И. Личность. Индивидуальность. Общество: Проблема индивидуализации и ее социально-философский смысл / Иван Иванович Резвицкий. – М.: Политиздат, 1984. – С. 33-38. 16. Титаренко А. И. Антиидеи. Опыт социально-этического анализа / Александр Иванович Титаренко. – Москва: Политиздат, 1976. – С. 94. 17. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Юрген Хабермас // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 38.

REFERENCES

1. Lisovy V. S. *Predmet i metod metafizyky: statyya persha* [Subject and method of metaphysics: the first article]. *Filosofs'ka dumka*. 2000. No 4. pp. 130–141. 2. Fromm E. *Puti iz bol'nogo obshchestva* [Path of a sick society]. *Problema cheloveka v zapadnoi filosofii*. Moscow, 1986. pp. 443 – 482. 3. Solov'ev V. S. *Sochineniya : v 2 t.* [Works: in 2 volumes]. Moscow, 1988. Vol. 1. p. 282. 4. Maksimov L. V. *Problema obosnovaniya morali. Logiko-kognitivnye aspekty* [The problem of moral justification. Logical and cognitive aspects]. Moscow, 1991. p. 63. 5. Myasishchev V. I. *Struktura lichnosti i otnoshenie cheloveka k deistvitel'nosti* [The structure of the human personality and attitude to reality]. *Psikhologiya lichnosti*. Moscow, 1989. p. 36. 6. Kant I. *Sochineniya: v 6 t.* Moscow, 1964. Vol. 2. p. 201. 7. Frank S. L. *Dukhovnye osnovy obshchestva: vvedenie v sotsial'nuyu filosofiyu* [Spiritual Foundations of Society: An Introduction to Social Philosophy]. Parizh, 1930. p. 240. 8. Kuchuradi I. *Ekonomicheskoe neravenstvo, prava cheloveka, demokratiya i svobodnyi rynek* [Economic inequality, human rights, democracy and the free market]. *Voprosy filosofii*. 1993. No 6. p. 116. 9. *Psikhologhiya* [Psychologhiya]. Kiev, 1999. pp. 386–406. 10. *Mirovozzrencheskie orientiry myslitel'noi kul'tury* [Ideological orientation of mental culture]. Kiev, 1993. p. 165. 11. Lotman Yu. M. *O dvukh modelyakh kommunikatsii v sisteme kul'tury : izbrannye stat'i: v 3 t.* [Two models of communication in the system of culture: selected articles]. Tallinn, 1992. Vol. 1. Articles on semiotics and cultural typology. pp. 76–90. 12. Gegel' G. V. F. *Raboty rannikh let: v 2 t.* [The work of early years]. Moscow, 1973. Vol. 2. pp. 65–66. 13. Tugarinov V. P. *Lichnost' i obshchestvo* [Individual and Society]. Moscow : Mysl' Publ, 1965. p. 71. 14. *Filosofskii entsiklopedicheskii slovar'* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya Publ, 1989. p. 212. 15. Rezvitskii I. I. Lichnost'. *Individual'nost'. Obshchestvo : Problema individualizatsii i ee sotsial'no-filosofskii smysl* [Personality. Individuality. Society: individualization problem and its socio-philosophical sense]. Moscow: Politizdat Publ, 1984. pp. 33-38. 16. Titarenko A. I. Antiidei. *Opyt sotsial'no-eticheskogo analiza* [Antiidei. Experience in social and ethical analysis]. Moscow : Politizdat Publ, 1976. p. 94. 17. Khabermas Yu. *Ponyatie individual'nosti* [The concept of individuality]. *Voprosy filosofii*. 1989. No 2. p. 38.

Дата надходження: 28.12. 2016 р.